

Social Factors Affecting the Performance of Architecture Graduates

soltanieh, mohammad

Assistant Professor Razavi University of Islamic Sciences.(Author)
ms.۲۰۲۲@yahoo.com

soltanieh, mahdi

Research Deputy of Semnan Seminary Management Center
ms.۱۳۰۹@yahoo.com

Abstract

Organizational social control from the perspective of the Holy Quran Social control has been proposed as an indisputable principle in Quranic literature and as a genuine function in sociology. Social control or supervision are the ways in which a person can be forced to adapt to the culture of a society. This culture includes the values, beliefs, norms and in general the deep layers of the social world. By introducing this term to the Qur'an and recognizing its Qur'anic equivalent, the purpose of this article can be achieved, which is the processing of systematic organizational social control from the Qur'an's point of view. This article has been done in a descriptive-analytical manner and the information has been collected using the library filing method and an attempt has been made to use Islamic science software. The findings indicate that God, as a prudent and efficient manager in managing all of creation as a macro-social system, has used various methods of organizational social control. Social control in the literature of the Qur'an has been achieved openly and directly, covertly and indirectly, and most importantly, public social control. Therefore, with different and efficient observers in different fields, it will achieve a fast and appropriate movement towards the desired society. This attitude is a model for drawing a desirable society so that the process of internalization of norms in each individual of the researcher community and society achieves its goal.

Keywords: control, supervision, social control, organizational supervision, Quran.

کنترل اجتماعی سازمانی از دیدگاه قرآن کریم

محمد سلطانیه

استادیار دانشگاه علوم اسلامی رضوی - (نویسنده مسئول) ms.۲۵۲۲@yahoo.com

مهدی سلطانیه

معاون پژوهش مرکز مدیریت حوزه علمیه استان سمنان ms.۱۳۵۹@yahoo.com

چکیده

کنترل اجتماعی به‌عنوان یک اصل مسلم در ادبیات قرآن و به‌عنوان یک کارکرد اصیل در جامعه‌شناسی مطرح شده است. کنترل یا نظارت اجتماعی، روش‌هایی است که می‌توان با آن فرد را وادار به تطبیق خود با فرهنگ یک جامعه کرد. این فرهنگ ارزش‌ها، عقاید، هنجارها و به‌صورت کلی لایه‌های عمیق جهان اجتماعی را شامل می‌شود. باعرضه این اصطلاح بر قرآن و شناخت معادل قرآنی آن، می‌توان به هدف این مقاله که پردازش کنترل اجتماعی سازمانی نظام‌مند از نگاه قرآن است، دست‌یافت. این مقاله به‌صورت توصیفی - تحلیلی انجام شده و جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از روش فیش‌برداری کتابخانه‌ای بوده است و تلاش شده تا از نرم‌افزارهای علوم اسلامی بهره گرفته شود. یافته‌ها حاکی از آن است که خداوند به‌عنوان مدیری مدبر و کارآمد در مدیریت تمام خلقت به‌عنوان یک نظام اجتماعی کلان، از روش‌های متنوع کنترل اجتماعی سازمانی استفاده کرده است. کنترل اجتماعی در ادبیات قرآن به‌صورت آشکار و مستقیم، پنهان و غیرمستقیم و از همه مهتر کنترل اجتماعی همگانی محقق شده است. بنابراین باوجود ناظران مختلف و کارآمد در عرصه‌های مختلف، حرکت سریع و مناسب به سمت جامعه مطلوب را محقق خواهد کرد. این نگرش، الگویی برای ترسیم یک جامعه مطلوب است تا روند درونی سازی هنجارها در تک‌تک افراد جامعه محقق و جامعه به هدف خود دست یابد.

کلیدواژه‌ها: کنترل، نظارت، کنترل اجتماعی، نظارت سازمانی، قرآن.

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۸/۳۰ تاریخ بازبینی: ۰۱/۰۴/۲۳ تاریخ پذیرش: ۰۱/۰۵/۰۹

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال ۱۱، شماره ۳، پیاپی ۴۴، پاییز ۱۴۰۱، صص ۲۲۹-۲۵۴

مقدمه و بیان مسئله

کنترل و نظارت اجتماعی یک مفهوم مهم و مستقل در جامعه‌شناسی است (کریمی، ۱۳۷۷، ۱۰۴) و مباحث مربوط به حوزه کج‌روی، آسیب‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی انحرافات، مربوط به این مفهوم است. بنابراین کشف ابزارهای مناسب و کارآمد برای مقابله با انحرافات و ایجاد یک نظارت اجتماعی درست، از ارکان مهم در یک مدیریت پویا، فعال و سالم، به حساب می‌آید. چون کنترل اجتماعی یک امر عینی است که بر افراد و گروه‌ها اثرگذار است. طبع انسان به‌گونه‌ای است که «هر چه بیشتر داشته باشد، بیشتر هم می‌خواهد و برآورده شدن هر نیازی به جای کاستن از آرزوهای انسان، نیازهای تازه‌ای را برمی‌انگیزد، از این سیری‌ناپذیری طبیعی نوع بشر، چنین برمی‌آید که آرزوهای انسان را تنها با نظارت‌های خارجی، یعنی با نظارت اجتماعی، می‌توان مهار کرد» (کوزر، ۱۳۷۶، ۱۹۱) به عبارتی اگر افراد جامعه به حال خود واگذار شوند، جامعه به بی‌هنجاری دچار خواهد شد. (کوزر، ۱۳۷۶، ۱۹۲) توجه به این نکته بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا نقطه عطف نگهداشت یک جامعه اسلامی در مسیر صحیح، حفظ و بقاء الگوست که با کنترل اجتماعی محقق می‌شود. به عبارتی این کنترل از اصلی‌ترین وظایف مدیران در جامعه یا سازمان است. با همین اهرم است که مدیران جامعه یا سازمان قادر خواهند بود به روند پیشرفت امور آگاه شده و قدرت بر اصلاح آن‌ها را هنگام انحرافات داشته باشند. به همین دلیل در

نبود کنترل، بهترین برنامه‌ها هم به هدف نمی‌رسند. به عبارت دیگر، موفقیت جوامع یا سازمان‌ها، در گرو رفتار اعضاء آن جامعه-سازمان است و تعیین محورهای کنترلی، نقش بسزایی در این رفتارسازی دارد. (محمدی، ۱۳۹۵) آنچه در این پژوهش مورد اهتمام است روش‌های کنترل اجتماعی سازمانی در قرآن کریم است. چون اسلام، برنامه جامعی برای کنترل اجتماعی دارد. (صدیق اورعی، ۱۳۹۲) در قرآن کریم کلمه نظر و مشتقات آن که معادل کنترل در ادبیات علوم اجتماعی است، چندین بار تکرار شده است که دلیل بر اهمیت آن است. زیرا به کارگیری انواع سیاست‌های کنترلی در رویارویی با انحرافات اجتماعی، از راهبردهای اساسی قرآن است. (آقاجانی، ۱۳۸۲) چون مهم‌ترین هدف اجتماعی در نظارت و کنترل، نفوذ در کسانی است که مورد نظارت قرار می‌گیرند تا در عقاید یا رفتار آن‌ها تغییر ایجاد کنند (فولادی، ۱۳۷۶، ۴۳) که نتیجه آن ایجاد هم‌نوایی حداکثری در یک جامعه است.

۱- هدف و پرسش تحقیق

این مقاله باهدف شناخت کنترل اجتماعی سازمانی نظام‌مند از نگاه قرآن تدوین شده است. شناخت این مقوله بر اساس دیدگاه قرآن کریم، امکان باز شناسایی این فرآیند اجتماعی در جامعه اسلامی و بر اساس مدل قرآنی ممکن خواهد بود. با توجه به موضوع تحقیق و اهمیت آن در فرآیند ایجاد یک نظام اجتماعی کارآمد، در پژوهش حاضر یک پرسش اصلی وجود دارد. از نگاه قرآن کریم، چه مؤلفه‌هایی برای کنترل اجتماعی سازمانی وجود دارد؟

بعد از شناخت این مؤلفه‌ها، سؤالات فرعی دیگری مطرح خواهد شد که بدین صورت است: کنترل اجتماعی سازمانی دارای چه اقسامی است؟ آیا این نوع از کنترل دارای سطوح مختلف است و اگر پاسخ مثبت است، تبیین این سطوح چگونه است؟

۲- پیشینه تحقیق

اسلام به موضوع کنترل و نظارت و مخصوصاً نظارت درونی بسیار پرداخته است؛ اما نظارت سازمانی با ادبیات علوم اجتماعی و از منظر قرآن کریم و استفاده ضمنی از دانش مدیریت، پیشینه مرتبط ندارد. تلاش نگارنده بر این است که نظارت سازمانی از نگاه قرآن را تبیین و به سؤالات پیرامون آن پاسخ‌های مناسب بدهد. برخی از این آثار عبارت‌اند از:

نظارت بیرونی در نظام‌های سیاسی، بهرام اخوان کاظمی، حکومت

اسلامی، ۱۳۸۳، شماره ۳۳

از محتوا و مستندات این مقاله قابل‌برداشت است که در منابع اسلامی، بحث نظارت بر قدرت و کنترل بسیار جدی است و سازوکارهای درونی و بیرونی متعددی دارد. نکته حائز اهمیت این است که در نظام اسلامی، نظارت بیرونی بر قاعده اساسی نظارت درونی استوار است و میان این دو نظارت، تعامل کامل برقرار است. شایان‌ذکر است که در اندیشه سیاسی غرب، راهکاری برای منظور نمودن نظارت درونی در نظر گرفته نشده و این امر از دلایل اصلی عدم موفقیت کامل سازوکارهای نظارت بیرونی این نظام سیاسی در تحدید و کنترل قدرت می‌باشد.

نگاهی جامع بر اهمیت خودکنترلی در سازمان‌های امروزی و بررسی جایگاه این

نوع کنترل در نهج‌البلاغه، سجاد حبیبیان، علیرضا دهقانی و معصومه جانعلی زاده.

مدیریت در اسلام، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، شماره ۱۵ و ۱۶.

کنترل و نظارت جزء وظایف اساسی مدیریت است به‌گونه‌ای که سازمان‌ها برای حفظ بقای خود، به بهبود مستمر عملکرد نیاز دارند که استفاده از نظام‌های نظارتی این امر را ممکن می‌کند. ازجمله مبانی نظری این است که در فرایند کنترل سازمانی، محور اصلی باید خودکنترلی باشد که نیاز به حضور مقام مافوق نباشد و از طرفی هم کارکنان بدون ترس از عواقب کنترل، وظایف خویش را انجام دهند. نظام ارزشی اسلام با تبیین نظارت الهی که تمامی ابعاد زندگی انسان را دربرمی‌گیرد، با در نظر گرفتن زندگی ابدی برای انسان که جزای کامل اعمال انسان را امکان‌پذیر می‌سازد، تحقق خودکنترلی در عالی‌ترین سطح را برای انسان فراهم می‌کند.

بررسی سازوکارهای نظام کنترل تعاملی در سیره امام علی، رضا ابروش، اسلام

و پژوهش‌های مدیریتی، ۱۳۹۱، س ۲، ش ۱

دودسته سازوکارهای رسمی و غیررسمی در نظام کنترل تعاملی طراحی شده است. سازوکارهای رسمی کنترل تعاملی در سیره حضرت، شامل اطلاع‌رسانی و شفاف‌سازی، کسب اطلاعات از مجاری رسمی، و ارائه بازخور است و سازوکارهای غیررسمی کنترل تعاملی در سیره ایشان، مواردی از قبیل امر به معروف و نهی از منکر، کسب اطلاعات از مجاری غیررسمی و آموزش سرمایه‌های انسانی در خارج از

تعاملات سازمانی را در بر می‌گیرد. در نهایت، این نتیجه به دست آمد که امام علی(ع) برخی از سازوکارهای غیررسمی کنترل تعاملی را برای جبران نواقص کنترل رسمی در سازمان به کار بسته است.

نظریه کنترل اجتماعی با نگاه به آیات و روایات با تأکید بر تعاون و حمایت،
نقیسه متولی زاده نایینی، فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۳۹۶، س ۹، ش ۳۳

توجه به شئون اجتماعی و ایجاد پیوند میان افراد و جامعه از مهم‌ترین مسائل موردتوجه در آموزه‌های اسلام است که برای تقویت آن، راهکارهای متعددی پیش‌بینی شده است که تعاون و حمایت از جمله آن‌هاست. تأثیر مثبت این موضوع بر مقوله امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان اهرم کنترل اجتماعی در اسلام، بسیار فراوان است.

در پژوهش‌های ذکرشده، اولاً موضوع کنترل اجتماعی سازمانی به‌صورت استقلالی و ثانیاً با نگاه به آیات کتاب شریف قرآن، بررسی نشده است؛ بنابراین، در چنین مسئله مهمی، باید دیدگاه اسلام را مشخص کرد. این موضوع باید موردبررسی دقیق قرار گیرد تا دغدغه چگونگی حفظ و بقاء نظام اسلامی از طریق این فرآیند پاسخ داده شود و دقیقاً هدف این مقاله، پاسخ به همین سؤال و دغدغه است. به همین منظور، اقسام کنترل اجتماعی و نه کنترل‌های فردی در قرآن کریم، تبیین شده است و مواردی که قابل پیاده‌سازی در نظامات اجتماعی است، مورد مذاقه قرار گرفته است. نکته قابل توجه به‌عنوان بدیع بودن پژوهش، این است که تلاش شده است تا این موضوع با ادبیات جامعه‌شناسی و محتوای قرآنی ارائه گردد.

۳- تعریف مفاهیم

کنترل اجتماعی (Social Control): مجموع وسایل و شیوه‌هایی است که با استفاده از آن‌ها یک گروه یا یک واحد، اعضای خود را به پذیرش رفتارها، هنجارها، قواعد رفتاری و حتی آداب و رسوم منطبق با گروه مطلوب، سوق می‌دهد. (قنادان و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۷؛ بیرو، ۱۳۷۰: ۳۴۸) کنترل اجتماعی اگرچه از بدو جامعه‌شناسی بوده است، اما در گذر زمان دچار تغییراتی در معنا شده است. (Janowitz, ۱۹۷۵: ۸۲) در اصطلاح جامعه‌شناسی، کنترل اجتماعی مجموع عوامل محسوس و نامحسوسی است که یک گروه اجتماعی، به‌قصد حفظ یگانگی خود، در راه جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری اشخاص به کار می‌برد. (شایان مهر، ۱۳۷۷: ۴۴۲)

به عبارتی نظارت اجتماعی در اصل اشاره به توانایی جامعه برای تنظیم مناسبات و کنترل خودش دارد. (Janowitz, ۱۹۷۵: ۸۲) در تعریف کنترل اجتماعی عناصری مانند ثبات، هم‌نوایی، حفظ ارزش‌ها، رعایت هنجارهای مطلوب مدنظر است که البته معیار عمده، کنترل هنجارهاست که باید عوامل ذیل، مراعات گردد:

- در صورتی کنترل اجتماعی ممکن است که هنجارها، قواعد و آداب‌ورسوم جامعه معین باشد.
- کنترل اجتماعی در مقام مقابله با منحرفانی است که هنجارها و آداب‌ورسوم مطلوب را رعایت نمی‌کنند.
- نظارت اجتماعی، جریانی شخصی نیست، بلکه به فرآیند کنترل جمعی نظر دارد.
- ثبات جامعه درگرو کنترل اجتماعی است.
- کنترل اجتماعی تا آنجا ادامه می‌یابد که منحرفان را از عمل خود بازدارد.

نظارت: معادل قرآنی کنترل اجتماعی، نظارت است؛ نظارت به کسر «نون» به معنای هوشیاری و فراست و به فتح «نون» به معنای سرپرستی امور، کنترل و بررسی افعال و کارها و نظارت بر امور خارجه و امور مالیه است. (معلوف، ۱۳۸۷: ۲، ۱۹۵۹) هم‌چنین معانی «مراقبت برای اطمینان از درستی کار» و «کنترل درستی اجرای پروژه از لحاظ کمی و کیفی بر طبق مشخصات فنی و زمان‌بندی طرح» نیز مطرح شده است. (انوری، ۱۳۹۳: ۲، ۲۴۴۴) تحت نظر و دیده‌بانی و حراست نیز در معانی آمده است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳، ۱۹۹۴۶) اما در اصطلاح «نظارت و کنترل، فرایندی در جهت حصول اطمینان درباره این است که فعالیت‌های انجام‌شده با برنامه‌ریزی‌ها مطابقت دارد یا خیر؟ (قوامی، ۱۳۸۶: ۴۸۹؛ لئونارد، ۱۳۶۸: ۳، ۵۵۸؛ پیروز و دیگران، ۱۳۸۵: ۲۶۶) بنابراین نظارت اجتماعی فراگردی است که به‌وسیله آن با رفتارهای منحرف مقابله می‌شود و ثبات اجتماعی حفظ می‌گردد. (آبر کرومبی، ۱۳۶۷: ۳۵۰) لازم به ذکر است که این اصطلاح در سال ۱۹۳۰ مفهوم مدرن‌تر گرایش فرد به هم‌نوایی را به خود گرفت. (Janowitz, ۱۹۷۵: ۸۲) و اساساً خاستگاه نام‌گذاری برخی از رفتارها به‌عنوان رفتار انحرافی در نقض هم‌نوایی عمومی جامعه است. (محسنی تبریزی و فولادی، ۱۳۹۴: ۳۸۴) در جامعه‌شناسی، مجموعه فشاری که افراد از جانب سایرین در جامعه حس می‌کنند «نظارت اجتماعی» گفته می‌شود که

باعث می‌شود تا رفتار افراد هماهنگ با نظام هنجاری آن جامعه تغییر و انسجام جامعه را به دنبال داشته باشد. (کازینو، ۱۳۶۴: ۷۱)

سازمان: سازمان مجموعه هدفمندی است که پیرو یک نظام است و دارای مرزهایی است که آن را از محیط خود جدا می‌سازد. سازمان رسمی به گروه‌هایی از افراد اطلاق می‌شود (نه نظام‌هایی از هنجارها و ارزش‌ها) که برای رسیدن به یک هدف بسیار مشخص کوشش‌هایشان را هماهنگ می‌سازند. (کوئن، ۱۳۹۶، ۳۰۳) سازمان، واحدی اجتماعی است که عامدانه ساخته و بازسازی می‌شود تا رسیدن به اهداف مشخص، ممکن شود. (parsons, ۱۹۳۷, ۳۴) بنابراین سازمان، یک نهاد مستقل است که دارای مأموریت خاص است. یک ماهیت اجتماعی دارد که دارای ساختار، اهداف و مرز مشخصی است.

۴- روش تحقیق

با توجه به پرسش مطرح‌شده در مقاله، مشخص است که پژوهش حاضر، از نوع اکتشافی و توصیفی است. بنابراین، دارای فرضیه خاص نیست. درعین حال، می‌توان چنین نظر داد که بر اساس مدل قرآن کریم، کنترل اجتماعی سازمانی باید در بخش‌های مختلف جامعه پیاده‌سازی گردد و در هر بخش، ابزار نظارت نیز با توجه به اقسام و سطوح آن تغییر کند. بنابراین در جامعه امروزی، بازتعریف نظامات اجتماعی اسلامی باید مبتنی بر اصولی باشد که در این تحقیق، موردبررسی قرار گرفته است. در بررسی حاضر، تلاش شده است پژوهشی بنیادین با استفاده از روش اکتشافی و رویکرد توصیفی-تحلیلی، با مراجعه مستقیم به اسناد و مراجع دست‌اول انجام شود. با توصیف داده‌ها و اسناد و تحلیل و مقایسه آن‌ها تلاش شده است نتیجه مطلوب و پذیرفتنی عرضه گردد

۵- یافته‌های تحقیق

برنامه کنترل اجتماعی در هر جامعه‌ای، در تنافی با اختیار افراد آن جامعه نیست. چون کنترل مقوله‌ای برای کمک به ملنگاری افراد در اهداف از پیش طراحی‌شده است. این کنترل گاهی توسط خود شخص بر عملکردش انجام می‌شود که همان خودکنترلی است. گاهی هم این کنترل توسط ابزارهای بیرونی انجام شود که در موضوع این تحقیق، این نظارت توسط خداوند و ملائکه‌ای که مأمور ثبت اعمال هستند، به‌طور دائم انجام می‌شود. البته این موضوع از دو حیث علمی و عملی دارای

ضرورت است. در فرهنگ اسلام و در مدیریت رحمانی خالق متعال، این کنترل شکل ویژه‌ای دارد که از طرقی خاص اعمال شده است. نحوه این نظارت قابل تبیین و الگو گیری در نظامات اجتماعی و سازمان‌های اداری است. اگر نظریه کنترل اجتماعی بر اساس دیدگاه قرآن تبیین شود، گام بزرگی در جهت نگه‌داشت نظام اسلامی برداشته شده است که از بعد دیگری ضرورت این تحقیق را جلوه‌گر می‌کند. چون ایجاد پیوند بین افراد و جامعه، از مهم‌ترین مسائل مورد توجه قرآن در کنترل اجتماعی است. (متولی زاده، ۱۳۹۶) اگر این کنترل با نهادینه شدن هنجارها در فرد صورت پذیرد، جزء کنترل درونی محسوب می‌گردد، ولی اگر صرفاً از طریق افراد جامعه بر کسی اعمال گردد، آن را کنترل بیرونی می‌نامند. (گولبد، کولب، ۱۳۷۶: ۷۰۵) در واقع افراد جامعه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در فرایند جامعه‌پذیری، فرهنگ جامعه را فرامی‌گیرند. (ستوده، ۱۳۹۶: ۱۲۱) اما هم چنان که روشن گردید، این مقاله درصدد پاسخ به این سؤال است که قرآن کریم، چه مؤلفه‌هایی برای کنترل اجتماعی سازمانی طرح کرده است؟ بنابراین یافته‌های تحقیق، پاسخی روشن برای این مسئله است. برای یافتن جواب این پرسش اساسی، با بررسی آیات قرآن کریم، روشن شد که کلمه نظر و مشتقات آن بیش از صدمبار در قرآن استعمال شده است و نشان‌دهنده این است که انسان همواره در معرض دیدن یا دیده شدن است و در هر صورت دیده‌بانی دارد که همواره باید مراقب اعمال و رفتار خودش باشد. چراکه یا دیده می‌شود پس نیاز به مراقبت دارد و یا می‌بیند و با دیدن، افعال و اعمال درست را از نادرست تشخیص می‌دهد و به کار می‌بندد. بنابراین نظارت بر عملکرد انسان در تمام حیطه‌ها چه شخصی و چه سازمانی و به تمام انحاء و اقسام آن مورد توجه قرآن است. اما برای کنترل اجتماعی سازمانی از نگاه قرآن، اقسام ذیل را می‌توان برشمرد. این اقسام در پاسخ به این سؤال فرعی طرح شده است که کنترل اجتماعی سازمانی از نگاه قرآن کریم دارای چه اقسامی است؟

کنترل اجتماعی آشکار

خداوند در آیاتی به‌صورت صریح و آشکار انسان‌ها را متوجه کنترل و نظارت خود می‌کند و از علم و آگاهی خودش درباره اعمال انسان خبر داده است. «أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ» (علق ۹۶، آیه ۱۴) آیا انسان نمی‌داند که در معرض علم خدا قرار دارد و تمام اعمالش را ناظر برای حساب و جزاء ثبت می‌کند. خداوند به‌عنوان خالق مدیر و مدبر و ناظری امین، تمام کارهای انسان را رصد می‌کند و هیچ‌یک از اعمال و حتی

نیات انسان‌ها از نگاه این ناظر امین مخفی نیست؛ چراکه هرچه در دل‌ها نهان داشته‌اند را می‌داند «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ». (غافر ۴۰، آیه ۱۹) اگر انسان به چنین نظارتی دقیق و صادقانه دقت کند و به آن باور داشته باشد همواره بهترین عملکردها را خواهد داشت. در جامعه‌شناسی این نظارت را نظارت اجتماعی رسمی می‌نامند که به معنای اجرایی کردن مکانیسم‌های بیرونی برای جلوگیری از اغتشاش و بی‌هنجاری در جامعه است. (امیرکاوه، ۱۳۷۶: ۴۵) نظارت رسمی نظارتی است که به‌صورت رسمی و طبق روش‌ها و قوانین و مقررات تعریف‌شده، صورت می‌گیرد و غالباً توسط افراد یا نهادها و سازمان‌هایی که وظیفه‌شان نظارت اجتماعی است، انجام می‌پذیرد. نظارت رسمی بیشتر در گروه‌های ثانوی، که از روابط عاطفی کم‌تری برخوردارند، جریان می‌یابد. (امیرکاوه، ۱۳۷۶: ۴۵) نظارت اجتماعی آشکار الهی در ادبیات قرآن کریم، به دو صورت اجرا می‌شود:

الف: کنترل مستقیم:

در کنترل مستقیم، مدیر خودش به‌صورت مستقیم در صحنه حاضر است و در محیط سازمان حضور مؤثر دارد و تمام موارد را به‌عنوان شاهدی عینی ثبت و درج می‌کند. «وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ». (یونس ۱۲، آیه ۶۱) اگر انسان دست بر هر عملی بزند هنگامی که به آن می‌پردازد ما ناظر بر او هستیم. شهود جمع شاهد است و در اصل به معنای حضور توأم با مشاهده به‌وسیله چشم یا قلب یا فکر است. در آیه مورد بحث، خداوند با تأکید بسیار زیادی نظارت، آگاهی و علمش را نسبت به همه‌چیز بیان می‌کند و می‌فرماید این علم و آگاهی و نظارت حتی درباره کوچک‌ترین موجود در آسمان‌ها و زمین و لو اگر به‌اندازه ذره بی‌مقداری هم باشد وجود دارد و تمام مشاهدات در بایگانی الهی ثبت و درج است. آیات دیگری که دلالت بر نظارت مستقیم خدا بر بندگانش دارد، آیه ۲۰ سوره مزمل است. «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنُصْفَهُ وَثُلُثَهُ». (مزمل ۷۳، آیه ۲۰) یعنی پروردگار تو می‌داند که تو بخشی از شب را به عبادت می‌ایستی. در این آیه خداوند به‌صورت آشکار از نظارت خود بر بندگانش و بر پیامبرش خبر می‌دهد و به آن‌ها می‌فرماید که به تمام تلاش‌های شما علم دارم. هم‌چنین در آیه «وَتَوَكَّلْ عَلَىٰ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ، الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ وَتَقَلُّبِكَ فِي السَّاجِدِينَ» (شعراء ۲۶، آیات ۲۲۰-۲۱۷) نیز به این مسئله

اشاره کرده است. آن که تو را هنگامی که برمی‌خیزی می‌بیند و نماز خواندنت با دیگران را می‌بیند.

این چهار آیه در مجموع دلالت بر این می‌کند که هیچ حالی از حالات انسان و هیچ تلاشی از بین تلاش‌های انسان، چه مواردی که جنبه فردی دارد و چه مواردی که به صورت جمعی و برای سامان دادن به امور بندگان و یا به تعبیر دیگر به صورت سازمانی انجام می‌شود، از خداوند مخفی نیست. نکته قابل توجه در این آیات این است که تمام افعال بکار رفته در آن‌ها مضارع است که دلالت بر حال و آینده دارد. یعنی کنترل و نظارت الهی به امور بندگان مختص زمانی خاص نیست؛ بلکه در تمام ایام زندگی انسان و به صورت مستمر ادامه دارد. بنابراین آنچه از تمام این آیات و آیات مشابه (مثل آیه ۲۷ سوره انفال که خداوند در آن به صورت مستقیم به خیانت یکی از مسلمانان بنام ابولبابه اشاره می‌کند) به دست می‌آید، این است که خداوند خود را ناظری دقیق و امین معرفی می‌کند که اولاً نظارتش را آشکار کرده و به همه بندگان اطلاع داده است، ثانیاً به صورت مستقیم و مستمر در عرصه نظارت حاضر است و اثرات این حضور آشکار و مستقیم، توجه دادن به بندگان به عملکرد خود در تمام شئون زندگی است.

ب: کنترل غیرمستقیم:

در کنترل غیرمستقیم خداوند علاوه بر حضور خودش در صحنه نظارت، به نظارت فرشتگان، ملائک و ناظران دیگری اشاره کرده که وظیفه آن‌ها کنترل، نظارت، ثبت و ضبط اعمال انسان‌ها در لوح محفوظ است. یعنی علاوه بر علم خداوند به اعمال بندگان و مشاهده عملکرد آن‌ها، شاهدان و ناظران دیگری هم وجود دارند که با مشاهده و ثبت اعمال، در آینده‌ای نه‌چندان دور، در صحنه حساب و کتاب حاضر شده و به تمام آنچه شاهد بودند اعتراف خواهند کرد. در جامعه‌شناسی این نظارت را نظارت اجتماعی غیررسمی می‌نامند که در آن روند درونی کردن هنجارها و ارزش‌ها به وسیله فرایند اجتماعی کردن، تبیین شده است. این روند «جریانی است که طی آن انسان الگوهای فرهنگی جامعه یا گروه خود را می‌آموزد و آن را به عنوان جزئی از نظام رفتاری خویش می‌پذیرد». (رودلف، ۱۳۵۵: ۱۱۳) در آیات قرآن نیز، آیات فراوانی دال بر حضور شاهدان و ناظران به صورت غیررسمی در صحنه نظارت است که به بعضی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

فرشتگان و ملائکه:

از جمله آیات دال بر نظارت ملائکه، آیه «لَهُ مَعْقَبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» (رعد ۱۳، آیه ۱۱) است. برای انسان فرشتگانی است که دائماً و پیاپی و به امر خداوند از روبرو و پشت سرش می‌آیند که نهبان او هستند و بر او نظارت دارند. معقبات به معنای گروهی است که به‌صورت متناوب به دنبال کاری می‌روند. بنابراین فرشتگانی از طرف خدا مأموریت دارند تا در تمام لحظات شب و روز و به‌صورت متناوب نهبان و ناظر بر انسان باشند. یعنی فرشتگان دو وظیفه بر عهده‌دارند یکی نظارت و یکی محافظت و چون این نظارت و محافظت توأمان صورت می‌پذیرد، انسان به‌وضوح همراهی آن‌ها را درک می‌کند. نکته مهم این است که مراد از معقبات، تعقیب انسان نیست که با کلمه بین یدیه در ظاهر دچار منافات باشند، بلکه مراد همان تعاقب و تناوب است که در تمام شبانه‌روز و عمر انسان اتفاق می‌افتد. در آیه «وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ، كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ» (انفطار ۸۲، آیات ۱۰-۱۲) بدون شک بر شما انسان‌ها نهبانانی گمارده شده است، محافظانی که در نزد پروردگار مقرب و محترم‌اند و پیوسته اعمال شما را می‌نویسند و از آنچه شما انجام می‌دهید آگاه هستند و همه را به‌خوبی می‌دانند. مراد از حافظین بنا بر آنچه در تفاسیر بیان شده است، فرشتگانی هستند که مأمور حفظ و نگهداری اعمال نیک یا زشت انسان‌ها هستند. شخصی از امام صادق (ع) پرسید علت وجود فرشتگان مأمور ثبت اعمال نیک و بد، در انسان‌ها چیست؟ درحالی که خداوند عالم به همه چیز است و هیچ چیز از او مخفی نیست. حضرت فرمودند خدا فرشتگان را شهود بر بندگان قرارداد تا بندگان به خاطر مراقبت آنان بیشتر مراقب اطاعت الهی باشند و از عصیان خدا بیم بیشتری داشته باشند. چراکه بسیاری از بندگان تصمیم به گناه می‌گیرند و سپس به یاد این فرشته‌ها می‌افتند و از این که خداوند آن‌ها را می‌بیند و ملائکه شاهد و حافظ هم‌گواهی می‌دهند، تصمیم به ترک عمل یا خودداری از انجام عمل می‌گیرد. (طبرسی، ۱۳۶۱: ۲، ۳۴۸) این مسئله، می‌تواند مسیر زندگی اجتماعی انسان را به‌سوی خیر یا شر تغییر دهد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲، ۲۴۷)

پیامبران و اوصیاء:

دسته دوم پیامبران و اوصیاء آن‌ها هستند. «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء ۴، آیه ۴۱) چگونه خواهد بود آن روز که از هر امتی گواهی را بیاوریم و تو را (ای پیامبر) بر این امت به گواهی فراخوانیم. بنا بر آیه، هر پیامبری گواه اعمال امت خودش است و پیامبر اسلام (ص) که آخرین و بزرگ‌ترین پیامبر الهی است، نیز گواه بر امت خودش است. هر پیامبری، مادامی که در امت خودش است، ناظر اعمال آن‌ها است و علاوه بر ایشان اوصیاء و جانشینان معصوم ایشان هم ناظر اعمال امت خواهند بود. «وَيَوْمَ نُبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنَا بِكَ شَهِيدًا» (نحل ۱۶، آیه ۸۹) یاد کن روزی را که در هر امتی گواهی از خودشان بر آن‌ها برمی‌انگیزیم و تو را ای پیامبر بر اینان گواه می‌آوریم.

یکی از چیزهایی که خداوند در انتخاب ناظر به آن توجه کرده است، انتخاب ناظر از بین خود انسان‌ها است. انتخاب ناظر از بین خود امت‌ها تأکید بیشتری بر نظارت دائمی بر اعمال انسان‌ها دارد. ضمن این که اگر ناظر از بین خود افراد هر مجموعه‌ای انتخاب شود، با توجه به شناخت آن‌ها از مجموعه، نظارت‌ها بهتر و با دقت بالاتری انجام خواهد شد.

زمین:

از جمله ناظران واسطه‌ای زمین است. «وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالَهَا وَقَالَ لِلنَّاسِ مَا لَهَا يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا» (زلزال، ۹۹، آیات ۴-۲) در آن روز (قیامت)، زمین بارهای گرانش را بیرون می‌اندازد و انسان می‌گوید زمین را چه شده است؟ در آن روز است که زمین اخبار خود را می‌گوید. زمین از اعضای اصلی هیئت نظارت بر عملکرد ساکنانش است. چراکه تقریباً تمام اعمال و رفتار و گفتار انسان بر روی آن واقع شده است و لذا از همه اعمال آگاه است و همه را بر ملا و آشکار می‌کند. در تفسیر نورالثقلین آمده است که پیامبر فرمودند: آیا می‌دانید مراد از اخبار زمین چیست؟ مراد این است که زمین در قیامت خبر می‌دهد که فلان شخص در فلان روز فلان کار را انجام داده است. (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۵، ۵۲۶)

چنین آیاتی که ناظرانی مثل زمین، اعضاء بدن، پوست و غیره را جزء عوامل ناظر و شاهد، مشخص کرده است، نشان‌دهنده امکان رصد، کنترل و نظارت توسط عوامل نامحسوس ولی تبیین شده است.

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان نتیجه گرفت که خداوند به‌عنوان مدیری مدبر و کارآمد در مدیریت تمام خلقت به‌عنوان سازمانی بزرگ و انسان‌ها به‌عنوان کارکنان سازمان عظیم خلقت، از انواع نظارت‌ها بهره‌برداری می‌کند تا بتواند انسانی را که به‌واسطه خلأهای اکتسابی خودش، سرکشی و طغیان می‌کند را به صراط مستقیم هدایت و در همان مسیر حفظ نماید. این نگرش خالق هستی به انسان‌ها و عملکرد آن‌ها می‌تواند سرمشقی بزرگ، برای مدیران در عرصه نظارت بر سازمان‌ها باشد. چون مدیری کارآمد است که بتواند نیروهای خود را در مسیر هدف‌گذاری شده پیش ببرد و بالاترین بهره‌برداری را از نیروها و کارمندان خود داشته باشد. البته این عملکرد مستلزم انواع نظارت است. اگر مدیر آشکارا و به‌صورت مستقیم وارد عرصه نظارت بر افراد سازمانش بشود و اگر خلافی یا کوتاهی فاحشی اتفاق افتاد برخورد مناسب نماید، کارمندان سازمان در زمان حضور او بالاترین بهره‌برداری را دارند. اما چه‌بسا به خاطر ترس، این عملکرد مختص زمانی باشد که مدیر به‌صورت حضوری نظارت نماید و در ساعت غیر آن، آن‌گونه که شایسته است به خاطر همان سرکشی‌هایی که در درون هر فرد است عمل نکنند. لذا مدیر می‌تواند به‌صورت آشکار یعنی باخبر قبلی و اطلاع کارمندان سازمانش از ناظران واسطه‌ای استفاده نماید. ناظرانی که اولاً از درون خود مجموعه باشند و ثانیاً صادقانه و دلسوزانه وارد عرصه نظارت شوند و هیچ به‌نفع شخصی خود عمل نکنند.

در این صورت باوجود ناظران مختلف و کارآمد با دسته‌بندی‌های متفاوت و در عرصه‌های مختلف آن مشکل برطرف خواهد شد و هر فردی به خاطر ابراز توانایی‌ها و دریافت پاداش‌های مناسب و دوری از رخوت، سستی و تنبیه، تمام توان خود را برای بالا بردن راندمان کاری در سازمان، ارائه کرده و ماحصل این تلاش‌ها حرکت سریع و مناسب به سمت برنامه هدف‌گذاری شده است و حتی گاهی تندتر از آنچه در سازمان طراحی شده است می‌باشد. به عبارتی، گویای تأثیر بینش اعتقادی و ایدئولوژیکی در افزایش بهره‌وری سازمانی است.

کنترل اجتماعی مخفی

نظامات اجتماعی افرادی را جهت انجام وظیفه کنترل بدون اطلاع افراد جامعه یا کارمندان سازمان‌ها به کار می‌گیرد. این افراد موظف‌اند که به صورت مخفی و به نحوی که کارکنان سازمان خبردار نشوند، آن‌ها را زیر نظر گرفته و عملکردشان را بررسی و نتیجه حاصله را گزارش دهند. در آیات مربوط به حکومت حضرت سلیمان وجود چنین ناظرانی برداشت می‌شود. حضرت سلیمان با معجزات مختلف، از تمامی موجودات برای انجام حکومت عدل الهی در مجموعه تحت امر خود، بهره می‌برده است. همه موجودات مسخر او بوده‌اند و با استفاده از موجودات زیادی از جمله حیوانات، برای دریافت گزارش از اطراف و اکناف حکومتش بهره‌مندی کرده، به نحوی که این حیوانات اولاً مورد انتخاب ایشان بودند و ثانیاً هیچ انسان یا موجودی از این انتخاب اطلاعی نداشته است. یکی از ناظران مخفی حضرت، هدهد است. روزی در جلسه حکومتی، این مأمور حضرت غایب بود. وقتی وارد جمع شد گزارشی از محدوده حکومتی حضرت ارائه کرد که برای همه افراد مخصوصاً مدیر حکومت تازگی داشت. «فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ» (نمل ۲۷، آیات ۲۲-۲۴) ای سلیمان من به چیزی آگاهی یافته‌ام که تو به آن آگاهی نداری و من از سرزمین سبأ خبری مهم و قطعی برایت آورده‌ام. به دنبال این گزارش و تحقیقاتی که حضرت در ادامه بر مبنای آن انجام داد، نشان می‌دهد که این پرنده در حکم یک ناظر مخفی بوده و فعالیت‌ها و کارهای ناظران مخفی را سرلوحه کار خود قرار داده بود. چه بسا به ذهن کسی این بحث خطور کند که نظارت برای جایی است که سازمان یا نهاد یا دستگاه یا حکومتی، مشتمل بر زیرمجموعه‌های فراوان وجود داشته باشد که برای نظارت بر آن‌ها باید افرادی انتخاب شوند. اما با توجه به این مطلب:

اولاً: به چه دلیل می‌توان کشور ملکه سبأ را جزء حکومت سلیمان به حساب آورد؟ ثانیاً: اگر جزء حکومت سلیمان نبوده باشد پس نظارت بر آن و دریافت خبر از ناظران مخفی هیچ معنایی نخواهد داشت؟

در جواب باید گفت که اگر منطقه سبأ زیرمجموعه حکومت حضرت سلیمان نبوده باشد پس سرنوشت مردم آن‌هم ارتباطی به وظیفه ایشان نداشته است؛ در حالی که ایشان نسبت به ایمان یا کفر آن‌ها احساس مسئولیت کرد و بنا را بر

هدایت آن‌ها قرارداد و این نشان می‌دهد که آن کشور هم زیرمجموعه این حکومت بوده و لذا در سیستم مدیریتی، نظارت بر آن لازم بوده است. این نوع از نظارت غیررسمی که هر فرد یا نهادی می‌تواند متکفل آن شود، غالباً در گروه‌های نخستین (خانواده، گروه همسالان، گروه همکار و غیره) آشکار می‌شود که شخص به دلیل تمایل به عضویت در این گروه‌ها یا ترس از طرد شدن توسط گروه، رفتارهای خود را مطابق خواست هنجارهای گروه تغییر می‌دهد. به عبارتی رفتارهای اجتماعی قابل قبول تبعات منفی (نظیر قطع رابطه، مورد سرزنش قرار گرفتن، انگشت‌نما شدن و غیره) در پی خواهد داشت. حال با دقت در ادبیات قرآن کریم، می‌توان به این نتیجه رسید که در نظارت غیرمستقیم الهی، شاهدان و ناظرانی همچون فرشتگان و پیامبران، هنجارها و ناهنجارها را برای اعضاء جامعه اسلامی تعریف و بیان بسیاری از تشویق‌ها و یا عذاب‌ها برای افراد، جهت انسجام این افراد با ایدئولوژی اسلامی است.

کنترل اجتماعی همگانی

این نوع کنترل، جایگاه ویژه‌ای در قرآن دارد. قرآن نظارت همگانی را به‌عنوان شعار مسلمانان معرفی می‌کند. این شعار از همان روزهای اول بعثت پیامبر اکرم، مورد توجه حضرت قرار گرفته است. کنترل همگانی به‌عنوان مهم‌ترین وظیفه تمام انبیاء معرفی و حتی اولین وظیفه پیامبر گرامی اسلام در تورات و انجیل هم بیان شده است. مهم‌ترین وظیفه انبیاء دو چیز است: اول امر به یکتاپرستی که بزرگ‌ترین معروف‌ها است و قرآن با بیان «**أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ**» خدا را بندگی کنید (نحل ۱۶، آیه ۳۶) به آن اشاره می‌کند. دوم نهی از اطاعت طاغوت‌ها که بزرگ‌ترین منکرهاست و در حقیقت همان «**اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ**» از طاغوت دوری کنید است. در قرآن خطاب به مسلمانان آمده است که شما بهترین امتی هستید که بر مردم ظاهر شده‌اید به‌شرط آنکه امر به معروف و نهی از منکر نمایید. خداوند از اهل کتاب به خاطر فعالیت‌های ناشایست آن‌ها مثل تحریف نامشروع دین، تعصبات غلط و بی‌دلیل توقعات بیهوده، انتقاد کرده است؛ ولی گروهی از آن‌ها را به خاطر سه ویژگی ایمان، تلاوت آیات الهی و امر به معروف و نهی از منکر همواره ستایش می‌نماید. «**لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّه ... يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ**».

(آل عمران ۳، آیات ۱۱۴-۱۱۳) همه اهل کتاب یکسان نیستند، گروهی از آنان امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند که از شایستگان‌اند.

کنترل اجتماعی همگانی یا همان امر به معروف و نهی از منکر، زمانی می‌تواند واقع شود که دیگر کنترلی محقق شود؛ یعنی عموم مردم، با نظارت بر فعالیت‌های روزمره همدیگر و حوادثی که در طول ایام اتفاق می‌افتد زیبایی‌ها و نیکی‌ها را شناسایی و اعمال قبیح را رصد نمایند و سپس با بیان تشویقی یا تنبیهی و یا اهرم‌های دیگر نسبت به انجام مجدد و یا ترک آن‌ها امر و نهی نمایند. البته این رصد و امر به معارف و نهی از منکرات، دخالت در امور زندگی دیگران به حساب نمی‌آید؛ چون مؤمنین نسبت به یکدیگر ولایت و سرپرستی دارند و این ولایت، به آن‌ها اجازه امر به نیکی‌ها و نهی از زشتی‌ها را می‌دهد. «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ». (توبه ۹، آیه ۷۱) مردان و زنان مؤمن بعضی سرپرست و مسئول بعضی دیگر هستند و همدیگر را امر به معروف می‌کنند و از منکرات باز می‌دارند. طبق این آیه از قرآن زنان و مردان هر دو در اصلاح جامعه نقش دارند و با توجه به حق ولایتی که مؤمنین نسبت به یکدیگر دارند، پس نباید نسبت به یکدیگر بی‌تفاوت باشند. بعد از نظارت همگانی در سایه ایمان، از موضع قدرت درصدد رفع خطاها و کاستی‌های اجتماعی و دینی برآیند و امر به معارف و نیکی‌ها داشته باشند. با حق ولایتی که خدا برای مؤمنان نسبت به یکدیگر در نظارت و امر و نهی آن‌ها قائل شده است، اصلاح جامعه به شرط اعمال این حق، محقق خواهد شد. دیدگاه نظارت اجتماعی بر این عقیده است که افراد اصولاً دارای قابلیت به‌هنجار بودن یا نابه‌هنجار بودن هستند؛ نکته اصلی این است که جامعه چه رفتاری با فرد داشته باشد. (تدین، ۱۳۸۱: ۴۵) زیرا اصولاً کنترل اجتماعی، مکانیسمی است که جامعه برای واداشتن اعضایش به سازگاری و جلوگیری از ناسازگاری وامی‌دارد. (ستوده، ۱۳۸۰: ۱۲۱) الگوی کنترل همگانی بنا بر روشی که در قرآن بیان شده است، قابلیت اجرا در نظامات اجتماعی و سازمان‌ها را هم دارد. یعنی افراد در محیط اجتماعی-سازمانی خود بلید به این توصیه الهی که نظارت همگانی و امر به معارف و نهی از منکرات است، توجه نمایند. چه بسا ممکن است افرادی که در عرصه نظارت همگانی وارد شده و امر و نهی می‌کنند، دچار مشکلاتی هم باشند ولی استفاده از این اهرم، جامعه-سازمان را با سرعت بیشتری به سمت اهدافش سوق می‌دهد.

سطوح نظارت همگانی در سازمان

بعد از شناخت اقسام کنترل اجتماعی از نگاه قرآن کریم، باید به سؤال فرعی دیگر که شناخت سطوح مختلف کنترل اجتماعی سازمانی و تبیین آن‌ها است پاسخ داده شود. بنابراین باید گفت که کنترل همگانی در چند سطح قابل پیگیری است که هریک دارای مستندات در قرآن است:

- در سطح عموم افراد جامعه نسبت به یکدیگر. این مرحله، همان کنترل عمومی است که برخی از آیات مرتبط با آن گفته شد.
- در سطح مسئولین جامعه نسبت به یکدیگر.
- در سطح عموم افراد جامعه نسبت به مسئولین جامعه.
- در سطح مسئولین جامعه نسبت به افراد جامعه.

در توضیح مرحله دوم، قرآن آیه‌ای دارد که می‌فرماید باید از میان افراد هر جامعه-سازمان گروهی باشند که بر تمام امور حتی امور مسئولان نظارت داشته باشند. در حقیقت این افراد ناظر، جزء خرده نظام‌ها یا معاونت‌های اصلی هر سازمان شمرده می‌شوند و یا بالاتر از معاونت‌ها، جایگاه مستقل و رسمی خواهند داشت. قرآن در این رابطه می‌فرماید: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّهٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ». (آل عمران ۳، آیه ۱۰۴) باید از میان شما افرادی خاص باشند که همه را (اعم از مدیران و غیرشان) امرورنهی کنند و این افراد یقیناً رستگارانند.

یا در آیه‌ای دیگر این عنوان بهتر پوشش داده شده است و به صورت دقیق‌تر به نظارت مسئولین بر یکدیگر اشاره کرده است. «ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ» (یونس ۱۰، آیه ۱۴) سپس شمارا در زمین جانشین قراردادیم تا ببینیم شما چگونه عمل می‌کنید. در این آیه به واگذاری مسئولیت به هر فردی همراه با نظارت بر آن اشاره شده است؛ یعنی هر فردی در هر جایگاهی نسبت به آنچه انجام می‌دهد باید مورد نظارت قرار بگیرد و این نظارت از طرف مسئول او انجام می‌شود. بنابراین هر مسئولی با نصب فردی دیگر در جایگاه مدیریت یا معاونت، وظیفه نظارت بر او را هم بر عهده دارد و نتیجه این نظارت‌ها نظارت هر مسئول بر مسئول دیگر خواهد بود.

در توضیح مرحله سوم، قرآن آیه‌ای دارد که اشاره به پاسخ‌گویی مدیران و زبردستان نسبت به عملکرد خودشان کرده است. «فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ

وَلَنْسَأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ (اعراف، ۷، آیه ۶) پس مردم (عموم افراد جامعه) و پیامبران (مدیران ارشد) درباره آنچه انجام داده‌اند، باید پاسخگو باشند. پاسخگویی هر یک از این دو طیف (مدیران و افراد جامعه) زمانی اتفاق می‌افتد که هر کدام از این‌ها درباره آنچه انجام داده‌اند مورد بازخواست قرار گیرند. حال گاهی این بازخواست از طرف مدیران ارشد و گاه از طرف افراد جامعه خواهد بود. شاید در نگاه نخست این مطلب به ذهن برسد که مدیر ارشد چه نیازی به پاسخگویی به افراد زیرمجموعه خود دارد ولی باید گفت چه‌بسا گاهی مطلبی در محیط سازمان منتشر شود یا پرسیده شود که عدم پاسخگویی باعث نشانه رفتن انگشت اتهام به مدیر شود و لذا مدیر باید نسبت به آن مطلب پاسخ درست و مناسب داشته باشد. البته گاهی هم یک رفتار خاص برای دفعات متعدد از مدیری صادر می‌شود که افراد عام سازمان حق دارند علت این رفتار مدیر را بدانند و لذا مدیر باید پاسخگو باشد.

در توضیح مرحله چهارم، قرآن آیه‌ای دارد که **«وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّهً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا»** (بقره ۲، آیه ۱۴۳) همانا شما امت اسلامی را امتی میانه‌رو قرار دادیم تا ناظر بر اعمال مردم باشید و پیامبر هم ناظر بر اعمال شما باشد. نظارت پیامبر بر اعمال امت همان نظارت مدیران بر زیردستان است. البته مدیران در نظارت خود بنا بر آیات قرآن باید به چند مطلب به‌صورت دقیق و کامل توجه داشته باشند:

الف: نظارت مدیران باید همه‌جانبه و دقیق باشد: **«إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدًا»** (ق ۵۰، آیه ۱۷) یعنی یاد کن دو فرشته‌ای را که همواره از ناحیه خیر و از ناحیه شر، ملازم انسان هستند و همه اعمالش را دریافت کرده و ضبط می‌کنند. مدیر باید ناظرانی را برای نظارت بر عملکرد سازمان قرار دهد که تمام اعمال کارکنان را ثبت و درج نماید تا در موقع لزوم امکان ردیابی و شناسایی خاطی به‌صورت کامل فراهم شود.

ب: مدیران باید به کوچک‌ترین کارها در ارزیابی و نظارت خود ترتیب اثر دهند: **«إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ»** (لقمان ۳۱، آیه ۱۶) اگر عمل هم‌وزن دانه خردلی و در درون سنگی یا در آسمان‌ها یا در دل زمین باشد، خداوند آن را حسابرسی می‌کند یقیناً خدا لطیف و آگاه است. این آیه نشان می‌دهد که مدیر جامعه باید در عین لطافت و دقت به تمام امور کارکنانش آگاه باشد و حتی در

حسابرسی ذره‌ای از چشم تیزبین خود مخفی نکند و چه بسا همان کار کوچک اثر بزرگی را در محیط سازمان به دنبال داشته باشد. توجه دقیق مدیران سازمان به عملکرد افراد و تیزبینی آن‌ها، در حقیقت خمیرمایه تمام اصلاحات فردی و اجتماعی در سازمان خواهد بود و نیروی محرکه‌ای بسیار قوی در حرکت به سمت خیرات و در مقابل بازدارنده‌ای بسیار مؤثر از هر نوع کاستی و کم‌کاری و حرکات خلاف قانون در سازمان خواهد بود.

ج: مدیران در برخورد با خلاف‌کاران در جامعه-سازمان ابتدا اعلام عمومی نمایند و سپس مؤاخذه کنند. «فَمَنْ اَعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ» (مائده ۵، آیه ۹۴) اگر از مرزهای بیان‌شده تجاوز کردید مجازات خواهید شد. اعلام عمومی ناهنجاری‌ها یا تخلفات در جامعه یا سازمان چند اثر دارد. اول این‌که هیچ‌کس نمی‌تواند اظهار بی‌اطلاعی نماید. دوم این‌که دست مدیر را در برخورد باز می‌گذارد و مدیر می‌تواند هر مجازاتی را که مناسب است اعمال نماید. البته در مجازات باید به سنگینی خطا توجه داشت و تنبیه را به‌گونه‌ای وضع کرد که فرد خاطی باوجود این مجازات و تنبیه، دوباره رغبت و تمایلی برای رفتن به سمت آن خطا نداشته باشد؛ لذا هرچه خطا سنگین‌تر باشد مجازات آن نیز باید سنگین‌تر لحاظ شود.

د: مدیران در برخورد با خاطی، قاطعانه عمل نمایند و از برخوردهای تسامحی پرهیز کنند. «لَا عَذَابَ لَهُ عَذَاباً شَدِيداً اَوْ لَادَّبَحَنَّهُ اَوْ لَيَأْتِيَنِي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ» (نمل ۲۷، آیه ۲۱) اگر دلیل موجهی برای این غیبتش نداشته باشد او را سخت مجازات خواهیم کرد. وقتی حضرت سلیمان متوجه غیبت دهد در جلسه رسمی شد و عدم حضور دهد یک اشتباه و خطا به حساب می‌آمده است، حضرت برای عبرت سایر اعضای جامعه-سازمان و به جهت این‌که این خطا در دیگر افراد اثر منفی نگذارد، بدون هیچ ملاحظه‌ای اعلام کرد که اگر دهد برای غیبتش دلیل موجهی ارائه نکند، حتماً مجازات شدیدی را متحمل می‌شود. همین قاطعیت مدیر در برخورد با انحرافات و کجی‌ها باعث می‌شود که افراد جامعه-سازمان متوجه شوند که هیچ استثنائی در مقابله و مبارزه با تخلف، وجود ندارد.

د: باقی گذاشتن راه جبران در مقام توبیخ: اگرچه برخورد قاطعانه در برابر تخلفات امری اجتناب‌ناپذیر برای بقاء جامعه-سازمان است ولی مدیران باید توجه داشته باشند که همواره در غیر از شرایط خاص (که هر جریمه‌ای و لو اخراج افراد از سازمان امکان دارد) باید راهی برای جبران متخلف باقی گذارده شود و الا چون کارکنان هر

نهاد و سازمانی دارای عصمت در افعال و رفتار نیستند، حضور آن‌ها همواره همراه ترس و اضطراب است و راندمان کاری سازمان به شدت پائین آمده و یا جامعه سقوط می‌کند. «أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ اطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (مجادله، ۵۸، آیه ۱۳) آیا از این‌که پیش از گفتگوی محرمانه خود صدقاتی بپردازید، ترسیدید؟ پس چون نپرداختید و خدا هم توبه شما را پذیرفت نماز را به پادارید و زکات بدهید و از خدا و پیامبرش اطاعت کنید و خدا به اعمال شما آگاه است. خداوند به عنوان مدیری خبیر و آگاه برای گفتگوی خصوصی با پیامبر، دستور به پرداخت صدقه داد. همه اصحاب به جز امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام کناره‌گیری کردند و دریافتند که در نزد آن‌ها ارزش مال دنیا از گفتگوی با پیامبر بیشتر است. سپس در آیه فوق دستور صدقه برداشته شد و مردم توبیخ شدند، ولی به جهت جبران شکست، برای آن‌ها راه توبه یعنی دستور اقامه نماز و پرداخت زکات فراهم گردید تا مردم توانایی بازگشت به سمت هدایت را داشته باشند. سازوکارهای کنترلی دین به گونه‌ای است که روش‌های رسمی و غیررسمی در تغایر باهم نیستند و همسو عمل می‌کنند و همین امر به عنوان نقطه قوت سیاست قرآن در کنترل اجتماعی به حساب می‌آید. (حیدر کوشا، غلام، ۱۳۸۹: ۷۸)

۶- نتیجه‌گیری

یکی از پایه‌های مهم و حیاتی در مدیریت کارآمد، ایجاد یک نظام دقیق نظارتی است. به عبارت دیگر انجام هر نوع فعالیتی در صورتی مؤثر و کارآمد است که کنترل‌های لازم نسبت به آن فعالیت انجام شود. در حقیقت هیچ جامعه یا سازمانی بدون داشتن یک نظام دقیق نظارتی نمی‌تواند از منابع انسانی و غیرانسانی خود در راه رسیدن به اهدافش استفاده بهینه نماید. البته باید به این نکته اشاره کرد که اگرچه نظارت امری لازم است اما حتماً باید در کنار آن حس اعتماد به تمام افراد هم وجود داشته باشد. نظارت تنها نوعی تلاش برای رسیدن به نقاط ضعف و قوت در برنامه‌ها است تا زمینه رشد و تکامل افراد را ایجاد کند. با توجه به آنچه در این پژوهش بیان شد، می‌توان نتیجه را در چند بند بدین صورت بیان کرد:

- مراد از معادل قرآنی کنترل اجتماعی، نظارت به فتح نون است که در لغت به معنای سرپرستی امور و کنترل بر حسن اجرای کارها است و

در اصطلاح یک نحوه بررسی کردن بین موارد هدف‌گذاری شده (با برنامه‌ریزی معین) و نتایج حاصل از آن است تا علاوه بر یافتن میزان صحت و سقم فعالیت‌ها، اصلاحات لازم بر نحوه اجرای برنامه‌ها به منظور جلوگیری از هدر رفت امکانات و زمان، برای رسیدن به هدف انجام شود.

- کنترل اجتماعی فرایندی برای اطمینان بخشی است تا فعالیت‌های انجام‌شده با برنامه‌ریزی‌ها مطابقت داشته باشد.
- کنترل اجتماعی در قرآن دارای اقسامی است که عبارت‌اند از: کنترل آشکار، کنترل مخفی و کنترل همگانی.
- کنترل اجتماعی آشکار به معنای نظارت روشن، شفاف و اعلام‌شده است که شامل نظارت مستقیم و غیرمستقیم است که غیرمستقیم به واسطه منصوبین خاص مثل ملائک، پیامبران، زمین و غیره انجام می‌شود.
- کنترل اجتماعی مخفی، نظارتی بدون اطلاع افراد جامعه است تا انسجام این افراد با ایدئولوژی اسلامی سنجیده شود و برنامه‌ریزی لازم برای تطابق هر چه بیشتر افراد با آرمانه‌ای اسلامی اتخاذ گردد.
- کنترل همگانی در چهار بخش متصور است که عبارت‌اند از کنترل عموم افراد جامعه نسبت به یکدیگر. کنترل مسئولین جامعه نسبت به یکدیگر، کنترل افراد جامعه نسبت به مسئولین جامعه و کنترل مسئولین جامعه نسبت به افراد جامعه.
- ابزار نظارت در سازمان‌ها با توجه به اقسام نظارت متفاوت است. یعنی در هر قسم از اقسام نظارت، ابزار خاص همان قسم مورد استفاده قرار می‌گیرد. این ابزار در هر زمانی متفاوت است و گذشت زمان و پیشرفت علم باعث ارتقاء این ابزار شده است. ابزار نظارت مستقیم برای مدیر، می‌تواند شامل دوربین‌های مداربسته و فعال و غیره شود. ابزار نظارت غیرمستقیم نیز می‌تواند شامل مأموران اطلاعاتی، دوربین‌های مداربسته و غیره شود.

منابع

منابع فارسی

- قرآن کریم (همراه با ترجمه آزاد از حسین انصاریان)
ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). *التحریر و التنویر*، جلد ۱۲ و ۲۶، چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاریخ.
- ابن وراق. (۱۳۷۸). *اسلام و مسلمانی*، ترجمه مسعود انصاری، چاپ اول، آمریکای شمالی، نسخه اینترنتی
- ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). *البحر المحيط فی التفسیر*، جلد‌های متعدد، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
- احمدیان، عبدالله. (۱۳۸۲ ش). *قرآن‌شناسی*، تهران: نشر احسان.
- آذر نوش، آذر تاش. (۱۳۸۵ ش). *فرهنگ معاصر عربی-فارسی*، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- بندر ریگی، محمد. (۱۳۷۴ ش). *المنجد (عربی-فارسی)*، چاپ اول، تهران: انتشارات ایران.
- حسن نیا، علی. (۱۳۹۸). *خاورشناسان و حدیث شیعه*، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رادمرد، عبدالله، رحمانی، هما. (۱۳۹۱). «کاربرد التفات در بافت کلام الهی»، لسان مبین، شماره ۸.
- راغب اصفهانی، حسین بن فضل. (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ قرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، جلد‌های متعدد، دمشق: دارالعلم.
- زمانی، محمدحسن. (۱۳۸۵). «مفهوم‌شناسی، تاریخچه و دوره‌های استشرق»، مجله قرآن و مستشرقان، شماره اول.
- زمانی، محمدحسن. (۱۳۸۵ ش). *شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان*، قم: بوستان کتاب.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، جلد‌های متعدد، بیروت: دار الکتب العربی.
- ساسی سالم. (۲۰۰۱ م). *نقد الخطاب الاستشراقی*، جلد ۱، چاپ اول، بیروت: دار المدار الاسلامی.
- سبکی، علی بن عبد الکافی. (بی تا). *عروس الأفراح فی شرح تلخیص المفتاح*، جلد ۱،

- چاپ اول، بیروت: المكتبة العصرية
سیل، جرج. (بی تا). *اسرار عن القرآن*، تعریب: هاشم العربی، انتشارات نور الحیاة، بی جا،
نسخه اینترنتی.
- شاهد، رییس اعظم. (۱۳۸۴). *اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان*، پایان نامه کارشناسی ارشد
جامعه المصطفی العالمیه.
- طاهر خانی، جواد. (۱۳۸۳ ش). *بلاغت و فواصل قرآن*، چاپ اول، تهران: جهاد
دانشگاهی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴ ش). *ترجمه تفسیر المیزان*، ترجمه: سید محمدباقر
موسوی همدانی، جلدهای متعدد، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی
جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (بی تا). *المیزان فی تفسیر القرآن*، جلد ۱، قم: دفتر انتشارات
اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۶۷ ش). *مجمع البحرین*، جلد ۲ و ۴، تهران: دفتر نشر
فرهنگ اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۴ ش). *تمهید الاصول (فی علم الکلام)*، بی تا: راند.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب)*، جلدهای متعدد، چاپ
سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۹ ش). *راه و راهنما شناسی*، چاپ هفتم، قم: مؤسسه
آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۷). *تلخیص التمهید*، جلد ۲، چاپ اول، قم: موسسه التمهید.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۳). *شبهات و ردود حول القرآن الکریم*، چاپ اول، قم:
موسسه التمهید.
- معرفت، محمدهادی. (بی تا). *نقد شبهات پیرامون قرآن کریم*، ترجمه: حسن خرقانی و
دیگران، چاپ سوم، قم: موسسه التمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۴ ش). *تفسیر نمونه*، جلدهای متعدد، تهران:
دارالکتب اسلامیة.
- نوری، حسین. (۱۳۶۸ ش). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: موسسه آل البیت.

References

- Holy Quran (with free translation by Hossein Ansarian)
- Ibn Ashur, Muhammad Ibn Tahir. (Beta). Tahrir and al-Tanweer, volumes ۱۲ and ۱۶, first edition, Beirut: Al-Tarikh Institute.
- Ibn Waraq (۱۳۷۸). Islam and Muslims, translated by Masoud Ansari, first edition, North America, online version
- Abu Hayyan, Muhammad bin Yusuf. (۱۴۲۰AD). Al-Bahr al-Muhait fi al-Tafseer, several volumes, first edition, Beirut: Dar al-Fikr.
- Ahmadian, Abdullah. (۱۳۸۲). Quran Studies, Tehran: Ehsan Publishing House.
- Azar Noush, Azar Tash. (۱۳۸۵). Contemporary Arabic-Persian culture, ۷th edition, Tehran: Ney Publishing.
- Bandar Rigi, Mohammad. (۱۳۷۴SH). Al-Manjad (Arabic-Persian), first edition, Tehran: Iran Publications.
- Hassan Nia, Ali. (۲۰۱۸). Shia Orientalists and Hadith, first edition, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Radmard, Abdullah, Rahmani, Homa. (۲۰۱۱). "Using Alfatat in the Context of Divine Word", Lasan Mobin, No. ۸.
- Ragheb Esfahani, Hossein Bin Fazl. (۱۴۱۲AH). The words of the Qur'an, research: Safwan Adnan Davoudi, several volumes, Damascus: Dar al-Alam.
- Zamani, Mohammad Hassan. (۱۳۸۵). "Conceptology, History and Periods of Orientalism", Qur'an and Orientalist Magazine, first issue.
- Zamani, Mohammad Hassan. (۱۳۸۵). Orientalism and Islamology of Westerners, Qom: Bostan Kitab.
- Zamakhshari, Mahmoud. (۱۴۰۷AH). Al-Kashaf on the facts of Ghawamaz al-Tanzil, several volumes, Beirut: Dar al-Katab al-Arabi.
- Sassy is healthy. (۲۰۰۱AD). Criticism of al-Khattab al-Isthraghi, volume ۱, first edition, Beirut: Dar al-Madar al-Islami.

DOI: ۱۰.۲۲۰۵۴/ajsm.۲۰۲۲.۶۱۶۹۹.۱۷۱۲

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial ۴.۰ International License.

- Sabki, Ali bin Abd al-Kafi. (Beta). Arous al-Afarah in the Summary of the Al-Muftah, Volume ۱, First Edition, Beirut: Al-Al-Muqabah
- Seale, George. (Beta). Asrar al-Qur'an, translated by: Hashem Al-Arabi, Noor Al-Hayya Publications, Bija, online version.
- Shahid, the supreme leader. (۱۳۸۴). The miracle of the Qur'an from the perspective of Orientalists, master's thesis of Al-Mustafa Al-Alamiya Society.
- Taherkhani, Javad. (۱۳۸۳). Rhetoric and intervals of Quran, first edition, Tehran: Jihad University.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein. (۱۳۷۴SH). Translation of Tafsir al-Mizan, translation: Seyyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani, several volumes, fifth edition, Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein. (Beta). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Volume ۱, Qom: The Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society.
- Tarihi, Fakhreddin bin Muhammad. (۱۳۶۷). Majma Al-Bahrin, Volumes ۷ and ۸, Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- Tusi, Muhammad bin Hassan. (۲۰۱۴). Tahmid al-Asul (in the science of al-kalam), Beta: Raed.
- Fakhr Razi, Muhammad bin Omar. (۱۴۲۰AD). Tafsir Kabir (Mufatih al-Ghaib), several volumes, third edition, Beirut: Dar Ihya al-Tarath al-Arabi.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi. (۱۳۸۹). Way and guidance, ۷th edition, Qom: Imam Khomeini Research Institute (RA.)
- Marafet, Mohammad Hadi. (۱۳۸۷). Summary of Talmahid, volume ۷, first edition, Qom, Talmahid Institute.
- Marafet, Mohammad Hadi. (۱۴۲۳). Doubts and reactions around the Holy Qur'an, first edition, Qom: Al-Tamhid Institute.
- Marafet, Mohammad Hadi. (Beta). Criticism of doubts surrounding the Holy Quran, translated by Hassan Kharqani and others, third edition, Qom: Al-Tamhid Institute.
- Makarem Shirazi, Nasser and others. (۱۳۷۴SH). Tafsir sample, several volumes, Tehran: Dar al-Kutb Islamiyya.
- Nouri, Hossein. (۱۳۶۸). Mustadrak al-Wasail and Mustanbat al-Masal, Qom: Al-Al-Bayt Institute.